

DLACZEGO O GEOGRAFII I LITERATURZE? SŁOWO WSTĘPNE

Ze sklepów, z ludzi, powietrza, plakatów teatralnych – składałem sobie moje rodzinne miasto. Dotychczas pamiętam je, rozumiem i kocham je. Czuję jego charakter tak, jak czujemy zapach matki, zapach tkliwości, zapach słów i uśmiechu, kocham zaś dlatego, że wyrosłem w nim, że byłem w nim szczęśliwy, smutny i namiętnie zatopiony w swoich rojeniach jak nigdy już później.

Izaak Babel [1971, s. 22-23]

Niniejszy zeszyt *Prac i Studiów Geograficznych* poświęcamy związkom geografii i literatury, zobrazowanym w ośmiu konkretnych odsłonach. Autorami zebranych tutaj refleksji są reprezentanci literaturoznawstwa, kulturoznawstwa i geografii człowieka, recenzentami zgłoszonych artykułów byli zaś przedstawiciele zarówno trzech wymienionych dziedzin, jak i – z uwagi na specyfikę wybranych tekstów – historycy i architekci.

Pogranicze geograficzno-literackie – przez klasycznych geografów i takichże humanistów traktowane najczęściej niczym peryferium dla poznawczych wędrówek, natomiast przez geografów humanistycznych czy antropologów kultury i literatury sytuowane zazwyczaj blisko centrum badawczych dociekań – systematycznie kolonizowano naukowo, początkowo częściej przygodnie, następnie już paradygmatycznie. Jeszcze w 1978 roku M. Głowiński i A. Okopień-Sławińska we wstępie do zbiorowego studium *Przestrzeń i literatura* jako jego redaktorzy pisali z literaturoznawczego punktu widzenia:

Zainteresowanie wyobrażeniami przestrzennymi utrwalonymi w literaturze, a także organizacją przestrzenną dzieła literackiego nie ma za sobą rozległej tradycji. Przeciwnie, jest to problematyka badawcza młodsza nawet od zainteresowania czasem w dziele literackim (datującego się od pierwszych lat naszego stulecia). Wyłoniła się ona w ostatnim dwudziestolecu, a przedmiotem szerokich i różnorodnych rozważań stała się dopiero od niedawna (Głowiński, Okopień-Sławińska 1978, s. 7).

Z kolei H. Libura (1990, s. 107-114) w eseju zatytułowanym *Geografia i literatura*, zamykającym tom „Przeglądu Zagranicznej Literatury Geograficznej” dotyczący geografii humanistycznej, konstatuje, że waga literatury pięknej jako istotnego źródła informacji o krajobrazie i kopalni wiedzy o relacjach „człowiek – środowisko” nie została jeszcze w pełni doceniona przez geografów. I to mimo doniosłości refleksji w tej mierze autorstwa chociażby C. Sauera (1925), L. Mumforda (1938), J. Wrighta (1947) czy Y.-F. Tuana (1976), zatem myśli klasyków skrupulatnie analizowanych przez kolejne pokolenia badaczy przestrzeni. W polskiej geografii – poza efemerycznymi przyczynkami – do 1990 roku rzetelnie nie przepracowano literatury pięknej jako płaszczyzny interpretacyjnej, nie wspominając już o konceptualizacji czy operacjonalizacji na potrzeby studiów geograficznych. Nawet postać Wincentego Pola, który bezpośrednio łączył literaturę i geografę, nie stała się impulsem do takich refleksji naukowych (zob. Libura 1990, s. 112-114).

O ile jednym z prekursorów nowoczesnej geografii człowieka stał się G. Ollson,

który początkowo był wielkim entuzjastą metodologii neopozytywistycznej (...) [później pisał], że rozczarowuje go ona, gdyż tworzy »społeczeństwo marionetek, bez marzeń i czegośkolwiek, czego warto byłoby żałować«. Możliwość ukazania tych subiektywnych i emocjonalnych czynników wpływających na ocenę i stosunek do środowiska jak i samą zależność człowiek – środowisko daje tylko podejście humanistyczne, w którym coraz istotniejszą rolę odgrywa analiza tych zależności na podstawie literatury pięknej (Libura 1990, s. 111),

o tyle za jej źródłowego antenata należy uznać A. von Humboldta – którego dziełami *notabene* fascynował się W. Pol – gdyż jego wzorem

geografowie zaczęli traktować pejzaż jako źródło wiedzy o historycznie zmiennych sposobach widzenia i odczuwania, do którego poznania i rozumienia potrzebne są narzędzia dwojakiego rodzaju: zarówno naukowe (rozum), jak i artystyczne (wyobrażenia, emocje). Doszło do tego, że w obrębie nowoczesnej geografii twierdzi się, iż wizje pejzażu, jakie dają nam geografia i literatura, są podobne (Barbaruk 2018, s. 63).

Jakkolwiek w dziedzinie (zwłaszcza polskiej) geografii człowieka literatura piękna nadal uchodzi za poboczny trop epistemologiczny, za dodatkowe źródło wiedzy i inspiracji, za aplikacyjnie partykularyzowany korpus narracyjny, niezależnie od nader rzadkich prób konceptualizacji (zob. m.in. Kaczmarek 2004; Kowalczyk 2004; Ortega Cantero 2006; Bański 2011; Madurowicz 2012, 2013; Korpysz 2017; Korpysz, Kowalczyk 2017), to w kręgu myśli humanistycznej – głównie literaturoznawczej i kulturoznawczej – pojęcia takie, jak mapa, geografia, geograficzność i przestrzeń doczekały się bogatego dyskursu i wpięły się w odrębny paradygmat. Wystarczy wspomnieć opracowania pod redakcją E. Konończuk i zespołu (2012, 2014, 2015, 2017) – będące pokłosiem corocznych konferencji o przestrzeni w kontekście literatury i *vice versa*; następnie transdyscyplinarny projekt „Topo-Grafie” – zawiadowany przez A. Karpowicz, P. Kubkowskiego, W.K. Pessela i I. Piotrowskiego (2013, 2015, 2016, 2017); jak również podobnie międzydziedzinowy projekt dotyczący humanistyki w świetle planowania przestrzennego i literaturoznawstwa architektonicznego – realizowany przez A. Wójtowicz z zespołem (2019a, 2019b, 2019c); czy też pionierskie w polskim piśmiennictwie studia E. Rybickiej (2003, 2006, 2008, 2012, 2014, 2015) o geopoetyce i zwrocie topograficznym w badaniach literackich.

Zwrot przestrzenny – podobnie jak pojawienie się kiedyś nurtu scjentystycznego czy behawioralnego w geografii społeczno-ekonomicznej – to istotna zmiana paradygmatu w humanistyce. Pozwólmy sobie na dłuższy cytat z *Geopoetyki...* E. Rybickiej (2014, s. 20-21, 32, 130), oddający sedno tej reorientacji intelektualnej.

Genealogię zwrotu przestrzennego badacze rekonstruują zazwyczaj przez odwołanie się do „teoriotwórczych mikro zdarzeń”, nowych koncepcji, które zaczęły pojawiać się od końca lat sześćdziesiątych, głównie w Europie, w naukach społecznych, filozofii i antropologii. (...) Zainteresowanie przestrzenią nabrało jednak znacznego przyśpieszenia w ostatniej dekadzie XX wieku i wówczas to wiązka rozproszonych idei uzyskała wspólną nazwę zwrotu przestrzennego. Można powiedzieć, że funkcję akceleratora zmian przyjął zwrot kulturowy, który nadał odmienny profil geografii kulturowej i humanistycznej. W latach 80. i 90. pojawiła się bowiem jej zaktualizowana wersja – tak zwana nowa geografia kulturowa – zainicjowana przez Denisa Cosgrove’a i Petera Jacksona. (...) Równie istotne były tu także dokonania amerykańskiego geografa Edwarda W. Sojy, który upowszechnił samą kategorię zwrotu przestrzennego. Drugim ważnym źródłem zwrotu przestrzennego, obok nowych teorii, były rozwijane w ostatnich kilkadziesiąt latach *urban studies*, jako obszar ze względu na specyfikę przedmiotu badań zdecydowanie transdyscyplinarny. Trzecim wreszcie *cultural studies*, inkorporujące słowniki spacialne wielu dziedzin, a przede wszystkim podkreślające ścisły związek kultury i przestrzeni. (...)

[Zwrot przestrzenny znajduje] instytucjonalne zakotwiczenie w brytyjskich i amerykańskich *place studies*, ma branżowe czasopisma związane z poszczególnymi dziedzinami (np. „Journal of Cultural Geography”, „Interdisciplinary Studies in Literature and Environment”, „Gender, Place and Culture”), stowarzyszenia (np. Institut International de Géopoétique, Association for the Study of Literature and the Environment). Sygnałem paradygmatyzacji zwrotu przestrzennego są także mnożące się subdyscypliny i orientacje badawcze od geografii kulturowej, po antropologię miejsca i przestrzeni, geokrytykę, geokulturologię, geohumanistykę. (...)

Przesunięcie zainteresowania z poetyki przestrzeni na interakcje twórczości literackiej z przestrzenią geograficzną siłą rzeczy stwarza możliwości renegocjacji na linii literaturoznawstwo a geografia, tym bardziej, że w ciągu ostatnich lat obie dyscypliny przeszły znaczne przeobrażenia, umożliwiające w konsekwencji podjęcie dialogu transdyscyplinarnego.

Zarys takiego właśnie dialogu proponujemy czytelnikom w niniejszym zeszycie *Prac i Studiów Geograficznych*. Ten dialog rozpoczął się od zaproszenia autorów i negocjacji tematycznych, a rozwinął się i pogłębił już między autorami i recenzentami, kiedy to strukturalną ośią argumentacji i replik stały się różnice podejść badawczych i rozbieżności w widzeniu rzeczywistości. Często kwestionowano – w trybie recenzyjnym – nie tylko zasadność ukazania się na łamach pisma geograficznego refleksji snutej z perspektywy literaturo- i kulturoznawczej (w dobie ustawowej afiliacji dziedzinowej redaktorzy zeszytu są szczególnie zobowiązani autorom za zachowanie merytorycznej autonomii), ale i podkreślano – na linii „byty realne – byty wymaginowane” – odmienną ontologię zjawisk, którymi zajmują się humaniści. Delikatnie lub kategorycznie namawiano autorów do uściślenia walorów poznawczych analiz literaturoznawczych dla studiów geograficznych oraz do uzupełnienia tychże analiz o naukowy kontekst geograficzny. Analogicznie sugerowano pogłębienie i rozjaśnienie różnic w semantyce i statusie (w tym identyfikacji kryteriów toponimiczności) między rzeczywistością tekstową i pozatekstową w opracowa-

niach geograficznych (jako że każdy artykuł równocześnie poddawano recenzji literaturoznawczej i geograficznej – bądź pokrewnej merytorycznie, od autorów *implicit*e oczekiwano, nadal w formule dialogu transdyscyplinarnego, aby przekraczali badawcze granice i przyzwyczajenia... na jakie to oczekiwania recenzentów niektórzy autorzy zareagowali twórczo i nieszablonowo). Wreszcie akcentowano otwarcie nowej perspektywy przed geografią (nade wszystko humanistyczną i krajobrazowo-regionalną) dzięki optyce literaturo- i kulturoznawczej, lecz zarazem – o paradoksie – utyskiwano na tryb formułowania konkluzji (dla geografów zbyt daleki od scjentyzycznej jednoznaczności), na styl narracji (dla geografów zbyt metaforyczny – u humanistów, dla tych drugich zaś kategorię niekiedy nie do końca zasadnie – u geografów), na dyskurs pierwszoosobowy (naturalny dla humanistów, niedopuszczalny dla geografów), na wymieszanie pryncypialnych komentarzy ze swobodną narracją literacką. *Last but not least*, w odosobnionych przypadkach zamiast recenzji podejmowano polemikę z tezami autorów albo zarzucano brak naukowości (w rozumieniu geografii)... Słowem, dialog geograficzno-literacki, przestrzenno-literaturowy, „ścisko-humanistyczny” okazał się wymagającą lekcją wymiany myśli, raz prowadzonej w duchu wzajemnej tolerancji, innym razem utrzymanej w tonie raczej konserwatywnym.

Wobec powyższego godzi się w tym miejscu przytoczyć fragment wykładu noblowskiego Olgi Tokarczuk pt. *Czuły narrator* (z 7 grudnia 2019 roku).

Żyjemy w rzeczywistości wielogłosowych **narracji pierwszoosobowych** i zewsząd dochodzi nas wielogłosowy szum. Mówiąc „pierwszoosobowe” mam na myśli ten rodzaj opowieści, który zatacza wąskie kręgi wokół „ja” twórcy, piszącego mniej lub bardziej wprost tylko o sobie i poprzez siebie. Uznaliśmy, że ten rodzaj zindywidualizowanego punktu widzenia, głos z „ja”, jest najbardziej naturalny, ludzki, uczciwy, nawet jeżeli rezygnuje z szerszej perspektywy. Opowiadać w tak rozumianej pierwszej osobie to tkąć absolutnie niepowtarzalny wzór, jedyny w swoim rodzaju, to mieć jako jednostka poczucie autonomii, być świadomym siebie i swojego losu. To jednak znaczy także budować opozycję: „ja” i „świat”, a ta bywa alienująca. (...)

Nie da się przecenić tego, co pierwszoosobowa narracja zrobiła dla literatury i w ogóle dla ludzkiej cywilizacji – przerobiła opowieść o świecie jako miejscu działań herosów czy bóstw, na które nie mamy wpływu, na naszą indywidualną historię i oddała scenę ludziom takim samym jak my. (...) Literatura stała się więc polem wymiany doświadczeń, agorą, gdzie każdy może opowiedzieć swój własny los albo dać głos swojemu *alter ego*. Jest to przy tym przestrzeń demokratyczna (...).

Zachęcamy do uważnej lektury tekstów zebranych w tym zeszycie *Prac i Studiów Geograficznych*. Nadszedł czas na transdyscyplinarny dialog autorów i czytelników. Geografia ma niejedno imię, podobnie jak literatura (por. Koziółek 2019, s. 108-109) – dajmy się więc nimi poznawczo zainspirować.

Mikołaj Madurowicz
Aleksandra Korpysz

Literatura

- Babel I., 1971, *Utwory odnalezione*, przeł. J. Pomianowski, Czytelnik, Warszawa.
- Bański J., 2011, *Dzieło sztuki jako źródło wiedzy geograficznej*, Przegląd Geograficzny, 83, 2, 233-250.
- Barbaruk M., 2018, *Sensy błędzenia. La Mancha i jej peryferie*, Wyd. Pasaże, Kraków.
- Głowiński M., Okopień-Sławińska A. (red.), 1978, *Przestrzeń i literatura*, Polska Akademia Nauk – Instytut Badań Literackich, Ossolineum, Wrocław.
- Kaczmarek J., 2004, *Dublin – miasto nad rzeką*, [w:] D. Jędrzejczyk (red.), *Humanistyczne oblicze miasta*, Uniwersytet Warszawski – Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, 301-347.
- Karpowicz A., Kubkowski P., Pessel W.K., Piotrowski I. (red.), 2013, „*Tętno pod tynkiem*”. *Warszawa Mirowa Białoszewskiego*, Lampa i Iskra Boża, Warszawa.
- Karpowicz A., Kubkowski P., Pessel W.K., Piotrowski I. (red.), 2015, „*Ceglane ciało, gorący oddech*”. *Warszawa Leopolda Tyrmanda*, Lampa i Iskra Boża, Warszawa.
- Karpowicz A., Kubkowski P., Pessel W.K., Piotrowski I. (red.), 2016, „*Sto metrów asfaltu*”. *Warszawa Marka Hłaski*, Lampa i Iskra Boża, Warszawa.
- Karpowicz A., Kubkowski P., Pessel W.K., Piotrowski I. (red.), 2017, „*Ułamek błękitu i chmur*”. *Warszawa Tadeusza Konwickiego*, Lampa i Iskra Boża, Warszawa.

- Karwowska B., Konończuk E., Sidoruk E., Wampuszyc E. (red.), 2017, *Geograficzne przestrzenie utekstwowione*, seria „Poetyka i Horyzonty Tradycji” – tom 8, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Konończuk E., Sidoruk E. (red.), 2012, *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki*, seria „Poetyka i Horyzonty Tradycji” – tom 5, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Konończuk E., Nofikow E., Sidoruk E. (red.), 2014, *Geografia i metafora*, seria „Poetyka i Horyzonty Tradycji” – tom 6, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Konończuk E., Sidoruk E. (red.), 2015, *Przestrzenie geo(bio)graficzne w literaturze*, seria „Poetyka i Horyzonty Tradycji” – tom 7, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Korpysz A., 2017, Literatura w przestrzeni miasta, *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, 10, 273-288.
- Korpysz A., Kowalczyk A., 2017, Franz Kafka w praskiej przestrzeni miejskiej: rozwój produktu turystyki literackiej w oparciu o życie i twórczość pisarza, *Turystyka Kulturowa*, 2, 53-82.
- Kowalczyk A., 2004, *Praga z przełomu XIX i XX wieku w przekazie literackim i w rzeczywistości*, [w:] D. Jędrzejczyk (red.), *Humanistyczne oblicze miasta*, Uniwersytet Warszawski – Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, 247-276.
- Koziołek R., 2019, *Wiele tytułów*, Wyd. Czarne, Wołowiec.
- Libura H., 1990, Geografia i literatura, *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, zeszyt 4 nt. „Geografia humanistyczna”, Polska Akademia Nauk – Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, 107-114.
- Madurowicz M., 2012, »*Za siedmioma górami...*«. *Geografia i literatura – świadoma przyjaźń czy intuicyjny romans*, [w:] D. Siwicka, M. Zielińska (red.), *Geografia Słowackiego*, Fundacja Akademia Humanistyczna, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa, 360-382.
- Madurowicz M., 2013, Zmysłowo-obyczajowa urbanistyka u powojennych poetów piosenki (Jeremi Przybora, Agnieszka Osiecka, Wojciech Młynarski), *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, 4, 63-82.
- Mumford L., 1938, *The culture of cities*, Harcourt, Brace and World, New York.
- Ortega Cantero N., 2006, *Geografia y literatura. El descubrimiento literario del paisaje geográfico de España*, [w:] F. Pillet Capdepón, J. Plaza Tabasco (red.), *El espacio geográfico del »Quijote« en Castilla-La Mancha*, Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 15-34.
- Rybicka E., 2003, *Modernizowanie miasta. Zarys problematyki urbanistycznej w polskiej literaturze nowoczesnej*, Universitas, Kraków.
- Rybicka E., 2006, *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)*, [w:] M.P. Markowski, R. Nycz (red.), *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, Universitas, Kraków, 471-490.
- Rybicka E., 2008, Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca. Zwrot topograficzny w badaniach literackich, *Teksty Drugie*, 4, 21-38.
- Rybicka E., 2012, *Literatura, geografia: wspólne terytoria*, [w:] E. Konończuk, E. Sidoruk (red.), *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki*, seria „Poetyka i Horyzonty Tradycji” – tom 5, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, 11-25.
- Rybicka E., 2014, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Universitas, Kraków.
- Rybicka E., 2015, *Sensoryczna geografia literacka*, [w:] E. Konończuk, E. Sidoruk E. (red.), *Przestrzenie geo(bio)graficzne w literaturze*, seria „Poetyka i Horyzonty Tradycji” – tom 7, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, 41-62.
- Sauer C., 1925, Morphology of Landscape, *University of California Publications in Geography*, 2, 19-54.
- Tokarczuk O., 2019, *Czuły narrator*, wykład z okazji przyznania Nagrody Nobla w dziedzinie literatury za rok 2018 [7 grudnia 2019], The Nobel Foundation.
- Tuan Y.-F., 1976, Humanistic geography, *Annals of the Association of American Geographers*, 66, 266-276.
- Wójtowicz A., 2019a, *Literaturoznawstwo architektoniczne. Wstępne rozpoznania*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa (w druku).
- Wójtowicz A. (kier. nauk.), 2019b, *Miejsca trudne – transdyscyplinarny model badań. O przestrzeni placu Piłsudskiego i placu Defilad*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa (w druku).
- Wójtowicz A., Paulinek J. (red.), 2019c, *Refleksja humanistyczna w planowaniu przestrzennym*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Wright J., 1947, Terrae incognitae: the place of geographical imagination in geography, *Geographical Review*, 37, 1-15.